

I SAMMA FLOD

SOFI OKSANEN

I samma flod

PUTINS KRIG MOT KVINNORNA

ÖVERSÄTTNING CAMILLA FROSTELL

ALBERT BONNIERS FÖRLAG

AV SOFI OKSANEN HAR TIDIGARE UTGIVITS:

Stalins kossor, 2007

Baby Jane, 2008

Utrensning, 2010

När duvorna försvann, 2013

Norma, 2016

Hundparken, 2021

Boken har översatts med stöd av **FILI** –
Center för litteraturexport

www.albertbonniersforlag.se

ISBN 978-91-0-080580-7

COPYRIGHT © Sofi Oksanen, 2023

Utgiven enligt avtal med Salomonsson Agency

ORIGINALET'S TITEL Samaan virtaan

ÖVERSÄTTNING Camilla Frostell

OMSLAG Julia Bourdet, bearbetning av Ingrediensen AB

TRYCKNING 1

TRYCK ScandBook, EU 2024

*Du kan inte kliva ned i samma flod två gånger,
eftersom vattnet som strömmar fram där alltid är nytt*

Herakleitos

INNEHÅLL

INLEDNING	7
I DET SEXUELLA VÅLDET SOM VAPEN	9
II FRÅN SOLDATER TILL KRIGSFÖRBRYTARE... 53	
III HOMO PUTINICUS	121
IV SNABBKURS I RYSK KOLONIALISM	207
V EN EXPORTPRODUKT	251
EPILOG	281
LITTERATUR	290

INLEDNING

Våren 2023 medverkade jag i Svenska Akademiens konferens ”Tanke och sanning under press” med en föreläsning om Putins krig mot kvinnorna, och inspirerad av mottagandet bestämde jag mig för att utvidga mitt anförande till en essä om hur Ryssland har gjort misogynin till ett centralt redskap i sin maktutövning. Det sexuella våld som Ryssland utövar i Ukraina är en integrerad del av det folkmord som begås på ukrainarna. Inrikespolitiskt är misogynin Kremls verktyg för att hålla kvinnorna från makten och trygga centralstyrets ställning. Utrikespolitiskt är den ett verktyg för rysk imperialism. Dessa tre delområden främjar Putins viktigaste uppgift, att befästa det ryska centralstyret.

Eftersom Ryssland inte har kvar någon ideologisk exportprodukt av det slag som kommunismen utgjorde, använder staten, under ett skyddande paraply av traditionella värderingar, kvinnohatet för att hitta likasinnade regimer att liera sig med, men också för att skapa ett organiserat motstånd bland meningsfränder i västliga samhällen där jämställdhet är ett centralt värde. Det faktum

att Ryssland har instrumentaliserat kvinnohatet utgör ett globalt hot mot kvinnors och sexuella minoriteters rättigheter.

Misogynin som taktik är ett medel för att försvaga demokratierna och gynna autokratiska regimer. Demokrati förutsätter att kvinnorna är delaktiga, och därför handlar kampen om mänsklighetens framtid och om vilket arv vi lämnar efter oss till kommande generationer.

Jag har i årtal behandlat dessa teman i artiklar i *Ilta-Sanomat* [Finlands största kvällstidning, ö.a.] och *Suomen Kuvalehti* [fristående opinionsbildande samhälls- och kulturtidskrift, ö.a.] och lika länge har läsarna ställt frågan vad vi egentligen kan göra åt situationen. Den tradition av straffrihet som Ryssland lever kvar i möjliggör de ryska krigsbrotten och därför måste traditionen brytas. Östeuropas erfarenhet av två totalitära regimer, Hitlertyskland och Sovjetunionen, kom aldrig att bli en integrerad del av Europas samlade kulturella minne. Bakgrunden till detta är en allmän likgiltighet, blicken har vänts åt annat håll, man har negligerat östeuropéernas Rysslandsinsikter, oligarkernas pengar har blivit en integrerad del av västvärldens penningmarknad.

Var alltså inte likgiltig, vänd inte bort blicken.

Helsingfors den 18 augusti 2023

I

DET SEXUELLA VÅLDET
SOM VAPEN

Min gammelmöster var inte född stum. I början av den andra sovjetiska ockupationen av Estland blev hon hämtad till förhör som pågick hela natten, och sedan slutade hon upp att tala. När hon återvände på morgonen verkade hon må bra men de enda ord hon någonsin yttrade efter det här var: ”Jah, ära.” Vad man än frågade henne blev svaret detsamma: ”Jah, ära.”¹ Hon gifte sig aldrig, fick inga barn, gick aldrig ut och träffade någon. Hon levde resten av sitt liv ensam med sin åldrande mor.

Jag hörde min gammelmösters historia berättas i min barndom, och trots att ingen gick närmare in på vad som hade hänt under förhören, förstod alla. Också jag gjorde det.

Många år senare skrev jag romanen *Utrensning*, och dessförinnan en pjäs med samma namn, i ren frustration över det som framkom under Balkankrigens rättsliga efterspel. Våldtäktskoncentrationsläger hade anlagts mitt i det moderna Europa. Min gammelmösters historia fun-

¹ På svenska: ”Ja, låt bli.” (’Ära’ har kort ä-ljud, trycket ligger på första stavelsen [ö.a.]

gerade som ingång till arbetet med *Utrensning*. Det som hade hänt henne hade hänt igen. Och nu upprepas det än en gång, mitt i Europa.

Min gammelmoster fick aldrig någon rättvisa. Ingen av mina släktingar fick det. De hade förlorat sina hem och sin mark, många hade dött, en del hade blivit deporterade. I slakten var det bara två som lyckades ta sjövägen västerut och fly. Självfallet trodde ingen att någon rättvisa skulle skipas under ockupationen.

Men när Sovjetunionen kollapsade ändrades förutsättningarna: de baltiska staterna blev självständiga på nytt och inledde en avkoloniseringsprocess av det slag som är välbekant för alla länder som lytt under de tidigare kolonialmakterna. Medan den sovjetiska historieforskningen hade varit strikt politisk och enbart gått ut på att upprepa den sovjetiska propagandan, befriades forskning, vetenskap, kultur och press ur den totalitära statens järngrepp och den självständiga statens eget språk blev det officiella.² Äntligen gick det att högt och ljudligt tala

2 Estlands president Lennart Meri kallade 1998 samman en oberoende, internationell historiekommision som skulle utforska ockupationsåren. Kommissionen leddes av Max Jakobson. Rapporterna från arbetet är utgivna i två band: *Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity* (2006), och *Estonia since 1944: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity* (2009). *The White Book – Losses Inflicted on the Estonian Nation by Occupation Regimes 1940–1991* (Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2005) kan betraktas som en milstolpe. Samtliga rapporter har publicerats på estniska, ryska och engelska.

klarspråk om det förflutna. Det förflutna gick att beforska, att diskutera, det trädde fram i dagsljuset på ett sätt som dittills hade varit omöjligt. Orden återfick sin betydelse så att de motsvarade folkets erfarenheter: deportationerna fick kallas deportationer, ockupationen fick kallas ockupation. De sovjetiska människorättsbrotten började utredas, men Sovjetunionens statsrättsliga efterföljare, Ryska federationen, var inte behjälplig, än mindre inställd på att framföra några ursäkter. Västländerna kan heller inte påstås nämnvärt ha uppmuntrat en rysk process motsvarande den som Tyskland genomgick efter andra världskriget. Det kanske inte uppfattades som lika angeläget därför att man i väst inte ansåg Sovjetunionens brott tillräckligt betydande – åtminstone inte i relation till den nytta som kunde dras av Putins handtryckningar och tvättandet av de blodspengar som oligarkerna hade stulit från folket. Eftersom de gamla brotten hade ignorerats kom Rysslands olagliga anfallskrig mot Ukraina i februari 2022 som en överraskning för väst.

Ur estniskt perspektiv känns kriget i Ukraina som en upprepning av 1940-talets händelseutveckling, som om replayknappen hela tiden trycktes ner på nytt, eftersom Ryssland följer samma manual som vid sina tidigare invasionskrig. Vi har sett och upplevt samma sak förut: terror mot civilbefolkningen, deportationer, tortyr, förryskning, propaganda, skenrättegångar, riggade val, skuldbeläggande av offren, flyktingströmmar, kultur-

förstörelse. Västs allmänna villrådighet inför situationen avslöjar i alla händelser att kännedomen om det ryska imperiets manual inte är vad den borde vara. Det är denna villrådighet som visar varför det är nödvändigt att tala om tidigare begångna krigsbrott, varför de behöver utredas och varför de behöver införlivas som en bestående del i det kollektiva kulturella minnet. Utan kännedom om tidigare krigsbrott kan vi inte tolka de tecken som leder till nya. Trots att de andra före detta kolonialmakternas historia ingår i vår skolundervisning har Rysslands historia inte ens i skolbänken studerats med utgångspunkt i rysk kolonialism. De tidigare östblocksländerna utgör halva Europa, och detta geografiska område har erfarenhet av två olika totalitära system. Trots det har erfarenheten aldrig kommit att integreras med det kollektiva minnet i den västliga delen av vår kontinent, aldrig kommit att ingå i en alleuropeisk historisk erfarenhet.

Även detta är en form av utebliven rättvisa.

När väst efter andra världskrigets slut upprepade sitt "Aldrig mera", klingade det falskt i öronen på dem som hade levt under ryskt förtryck. Sovjets människorättsbrott och ockupation fortlevde efter att Hitlertyskland hade besegrats. "Aldrig mera" lät som om våra erfarenheter inte räknades. De fanns inte på västländernas mentala karta.

Fotografiet

FOLKET RADERAS
NÄR MINNET RADERAS

På väggen i mitt arbetsrum hänger ett svartvitt fotografi av min gammelmyster från tiden då hon fortfarande talade. Syskonens mor sitter omgiven av sin barnaskara. Minstingen har hon i knät. Min gammelmyster tittar blygt in i kameran, min mormor är ett par år gammal, alla har läderskor som far i huset har tillverkat. I bakgrunden syns familjens trädgård i sommarskrud, pionerna blommar. Folk som har besökt mitt arbetsrum har inte fäst någon större uppmärksamhet vid bilden och varför skulle de ha gjort det – den ser ut som ett helt vanligt familjefoto från 1900-talets början. Ingen estnisk flagga syns och inte heller några andra symboler för det självständiga Estland, men fotografiet togs innan staten hade blivit ”likviderad”. Det räckte för att göra bilden misstänkt.

Till Finland kom fotot först i början av 1990-talet, när Estland åter hade blivit självständigt och vi äntligen vågade packa ner även fotografier i bagaget. Så länge

Sovjetunionen bestod vågade vi inte göra det, eftersom bilderna hade kunnat upptäckas i gränskontrollen. Gamla fotografier fanns med på den långa lista av föremål som varken fick föras in i eller ut ur Sovjet, och ett försök att smugla ut fotot skulle ha lett till en uppsjö av frågor vid sovjetiska gränsen om varför vi hade det med oss och vad det betydde. Oavsett vad vi hade svarat skulle resultatet ha blivit detsamma: vi skulle ha förlorat fotografiet. För estniska familjer innebar den sovjetiska ockupationen att foton som skulle kunna uppfattas som farliga togs ut ur albumen. Antingen förstörde man dem, grävde ner dem i marken eller, som hos oss, gömde dem innanför tapeten och plockade fram dem bara i pålitligt sällskap. Familjens historia, att värna minnet av närstående och bortgångna, var i Sovjetunionen något som enbart kunde ske utanför myndigheternas insyn. Det var via fotografierna som jag lärde känna mina släktingar. De var närvarande i de undangömda bilderna och i historierna som berättades i anslutning till dem. Det var via fotografierna som personerna fick ansikten.

Allt detta stod i stark kontrast till det Finland där jag är född och där jag gick i skola. I Finland minns man sina döda på de stupades dag, på julen och på självständighetsdagen, och då brukar man gå och tända ljus på gravarna. Min farfar var finsk krigsveteran och hans stupade tvillingbror vilade i hjältegraven. De krig de hade deltagit i var även de en del av min släkthistoria, men de officiella

minnesdagarna och de brinnande ljusen påminde mig alltid om dem som vi bara kunde minnas i hemlighet, bara tillsammans med dem vi litade på. När Finland på självständighetsdagen hissade flaggan i topp tänkte jag på Estlands flagga som i likhet med alla andra "likviderade staters" nationella symboler var förbjuden, ett förbud som omfattade all användning av färgkombinationen blått, svart och vitt, även till exempel i abstrakta konstverk. När jag liksom andra finska skolbarn på lågstadiet lärde mig den hyllningssång utantill som används när man svär trohet till fanan, kändes det lite obekvämt eftersom någonting motsvarande inte var möjligt i Estland under den pågående sovjetiska ockupationen. För mina klasskamrater var det så självklart att lära sig sången i skolan att de mest tyckte det var ointressant. Detta medan vi i vår tur inte kunde exponera det självständiga Estlands symboler ens i Finland, som vid den här tiden levde i finlandiseringens tidevarv; för Finland existerade inte det självständiga Estland eftersom Finland i offentliga sammanhang tvingades följa den sovjetiska linjen avseende de ockuperade områdena. Unionsstaten höll utlandsester under sträng uppsikt. Ett beteende som framställde Sovjet i ofördelaktig dager skulle ha utgjort en fara för släktingar som bodde kvar i Sovjetunionen. Även jag förstod att fel ordval och handlingar skulle ha medfört att vi inte hade blivit insläppta i Sovjetunionen fler gånger. Att jag aldrig mer skulle ha fått träffa min mormor.

Sovjetunionen försökte radera allt som kunde utgöra påminnelser om de ockuperade områdenas egen historia, också de visuella uttrycken för den, och nu gör Ryssland likadant i de erövrade ukrainska områdena. Utöver att lärarkåren byts ut och undervisningen förryskas undanröjs vittnesbörd om det ukrainska kulturarvet när invasionsstyrkorna plundrar och förstör de platser där arvet vårdas, såväl museer och offentliga institutioner som privata hem. Via nyhetsförmedlingen har omvärlden kunnat följa hur ryska trupper lagt hela städer i ruiner. I städerna har mängder av människor sina hem, i hemmen finns mängder av minnen och minnessaker. Inget minne är i ockupantens ögon för oansenligt för att undgå förstörelse, eftersom ett enda fotografi, en enda berättelse, kan bevara och levandegöra en hel släkts historia. Därför nöjer Ryssland sig inte med att enbart plundra konstsamlingar. Även privata fotografier kan vara farliga. De bevarar minnen av erfarenheter som Ryssland vill radera. De bevarar minnena av dem som fallit offer för Rysslands brott och av Ukraina som en självständig nation.

När det fullskaliga ryska anfallet inleddes befann sig Ilja, 22, i sitt hem i Kramatorsk. Han bestämde sig för att lämna staden med tåg tillsammans med sin mor och syster. De befann sig på järnvägsstationen i Kramatorsk när Ryssland började fälla bomber över civila på den överfulla stationen. Bomberna krävde sextio människoliv, hundratio personer skadades. Iljas familj klarade sig. De

gjorde ett nytt försök att fly, nu med bil, men fastnade i en bemannad rysk vägspärr. I Iljas telefon hittade soldaterna en bild av honom där han firar Ukrainas självständighetsdag och håller upp en ukrainsk flagga. I mobilen fanns också en dejtingapp för sexuella minoriteter. Ilja blev utsatt för sexuellt våld av åtta ryska armésoldater. Soldaterna filmade det de gjorde.³ Ilja befriades först efter flera veckors tortyr när den ukrainska armén kunde ingripa. Hans enda ”brott” var att han hade ett minne av sig själv lagrat i mobilen.

I dag går det inte lika lätt att utplåna en bild som under den sovjetiska eran. Men att förfoga över vad makthavarna betraktar som fel slags bilder kan trots det utgöra en risk, en fara, någonting som kan hota näras och käras säkerhet, och då blir innehavet farligt, bilderna stigmatiserande. Detta i sig skadar det visuella minnet som är en väsentlig faktor i uppkomsten av en identitet. Ett sådant hot får människor att radera sina bilder i mobilen och på det viset självmant avstå från att dela dem med andra, innan någon kommer och tvingar dem till det. Ett sådant hot får människor att radera sina kontakter och tömma hela minnet. En vän till mig lämnade Kiev tio dagar efter att invasionskriget inletts, av rädsla för att annars tvingas passera en rysk vägspärr, vilket framstod som betydligt farligare än bombningarna. Tanken på att i förväg avlägsna uppgifter

3 France 24: Documenting the horror of mass rape in Ukraine, 10.3.2023.

och bilder i mobilen bar emot och oavsett vilket går det ju alltid att via nätet hitta uppgifter om vem som står på vilken sida. Många stannade kvar i ryskkontrollerade områden just av det skälet. De vågade inte försöka att ta sig genom de ryska vägspärrarna, som Ilja och hans familj.

Det har hänt förr att Ryssland lyckats manipulera folks beteende och minne. Därför använder sig landet av samma metod även nu. En ockupation innebär alltid ett moraliskt paradigmskifte: det som tidigare varit rätt och respektabelt förvandlas i och med ockupationen till orätt och farligt.

Min gammelmöster, som var dotter till en lantbrukare i västra Estland och växte upp under början av 1900-talet, och Ilja från Kramatorsk, föddes i fullkomligt skilda världar, var inte ens av samma kön. Ändå förenas de av en gemensam erfarenhet som vände upp och ner på deras tillvaro. Båda var vanliga civila, båda drabbades av våld utövat av personer som uppträdde med ryskt mandat.

När det sexuella våldet diskuteras i offentligheten hörs fortfarande ekot av förlegade uppfattningar om att det är relaterat till manliga drifter och därför omöjligt att kontrollera. Men så är det inte. De sexuella våldshandlingarna sker för att förövarna ges tillfälle att begå dem utan att avkrävas rättsligt ansvar för det.

Gemensamt för Iljas och min gammelmösters erfarenheter är också att förövarna hade likartade motiv för sitt handlande. Målsättningen och drivfjädern bakom det

sexuella våldet har inte förändrats under decenniernas lopp. I generation efter generation har Ryssland använt detta vapen och motivet har hela tiden varit detsamma: att förnedra offren, bryta motståndet och säkra sin maktposition, eftersom de drabbade kommer att utgöra varnande exempel för alla andra.

Iljas liv fortsätter i det självständiga Ukraina och när detta skrivs går han i terapi. Det är ovisst om förövarna någonsin kommer att ställas till svars för sina handlingar, men det faktum att Ilja har berättat om sina erfarenheter offentligt uppmuntrar andra drabbade att göra likadant. I den värld där min gammelmyster levde var någonting sådant inte möjligt. Hon kunde inte på tv eller på internet se intervjuer med människor som varit med om samma sak som hon. I det avseendet har världen ur offrens perspektiv blivit bättre. Att veta att det finns andra som lever med samma upplevelser gör det lättare att inte anklaga sig själv; det är inte offren som har orsakat den situation som har blivit så mångas öde i generationer och nu blir det igen.